

Agnieszka Kloc

Nie po myśli władzy

Opatrzona intrygującym tytułem książka pod redakcją Doroty Degen i Marcina Żyndy obejmuje wybór dwudziestu czterech studiów, z niewielkimi wyjątkami, umieszczonych chronologicznie, które łączy szeroko pojęta tematyka cenzury. Mimo że w pracy nie zastosowano sztywnego podziału na rozdziały, ze zbioru można wyróżnić teksty traktujące o cenzurze rosyjskiej i pruskiej z okresu zaborów (XIX wiek) oraz obszerną grupę studiów odnoszących się do XX wieku. W tym ostatnim wypadku w zbiorze znalazły się rozprawy próbujące nakreślić ramy wolności słowa, nie tylko w kontekście treści pojawiających się w prasie, literaturze, podręcznikach szkolnych, tekstach religijnych czy prywatnej korespondencji, ale również artykuły wskazujące na ograniczenia panujące w rzeczywistości pozatekstowej, choćby w życiu codziennym, które wiązały się z działalnością instytucji państwowych oraz z restrykcjami wymierzonymi w obieg księgarski (pierwotny i wtórny), zawartość bibliotek i tworzenie katalogów kartkowych, pozbawionych wielu pozycji. Ten ostatni aspekt potwierdza przekonanie o wszechobecności władzy w Polsce w okresie powojennym. Trzecią grupę tekstów poruszających kwestie związane z dziennikarstwem i cenzurą internetową można podzielić ze względu na chronologię, a także ze względu na zagadnienia odnoszące się do okresu po transformacji ustrojowej w Polsce.

Z zarysowanego wyżej, dość szerokiego spektrum podejmowanych tematów, warto wyróżnić najbardziej interesujące rozprawy, chociaż należy podkreślić, że pozostałe teksty, ukazujące różnorodne spojrzenie na zjawisko cenzury oraz przytaczające nieznane szczegóły, również okazują się cennym

źródłem wiedzy, choćby w wypadku analizy problematyki cenzury i mediów.

W zbiorze *Nie po myśli władzy* interesująco jawią się studia podejmujące temat walki o wolność słowa w XIX wieku: *Polskie partie polityczne w Królestwie Polskim wobec ograniczeń wolności słowa (do 1914 roku)* Ilony Zaleskiej, *Książki bezwzględnie i całkowicie zakazane oraz dozwolone przez cenzurę zagraniczną Cesarstwa Rosyjskiego w latach 1952–1855* Antoniego Krawczyka oraz *System cenzury represyjnej w pruskiej prowincji poznańskiej na przykładzie prasy polskiej* Rafała Machniaka.

Zwracając uwagę na warunki kształtowania się cenzury carskiej, warto przywołać rozważania Ilony Zaleskiej. Autorka, zestawiając działalność dwóch przeciwstawnych ruchów politycznych działających na ziemiach polskich, narodowego i socjalistycznego, ukazała – również przez wypowiedzi czołowych polityków – ich stosunek do ograniczeń wolności słowa oraz metody walki z surowym prawodawstwem rozwijające się na przestrzeni lat. Negatywny stosunek do wyjątkowo destrukcyjnej, zdaniem przedstawicieli obu nurtów, cenzury spowodował dwa wyjątkowo ciekawe skutki. Między działaczami politycznymi o odmiennych ideologiach niekiedy dochodziło do ścisłej, konspiracyjnej współpracy, zaś walka z ograniczeniami wolności słowa okazywała się ponadpartyjna. Ponadto przytoczone wypowiedzi (np. Józefa Piłsudskiego) wskazują, że – paradoksalnie – rozrost „bibuły” (nielegalnego druku, w którym prezentowano poglądy) nie spowodował zintensyfikowania represji, ale stał się skutecznym narzędziem nacisku na carat, a w konsekwencji doprowadził do ustępstw władzy w obrębie kontroli słowa pisanego.

Jedyny tekst odnoszący się do czasów II RP, autorstwa Waldemara Rezmera, zatytułowany *Służba cenzury pocztowej Wojska Polskiego w 1939 roku*, traktuje o ustawodawstwie i założeniach funkcjonowania cenzury wojennej jako specjalistycznej służby w okresie poprzedzającym kampanię wrześniową.

Największe zainteresowanie autorów wzbudziły zagadnienia prasy oraz dziennikarstwa. Zestawienie tematów najchętniej podejmowanych przez prasę kobiecą oraz bezwzględnie omijanych jako tabu prezentuje Katarzyna Wodniak w artykule *O czym nie przeczytamy w prasie kobiecej i z czego to wynika? Krótki przegląd tematów „zakazanych” i „niewygodnych”*. Autorka w swojej analizie – wskazując na istnienie odrębnych sfer ról społecznych, determinowanych przez płeć, mit matki Polki oraz naukę Kościoła katolickiego – koncentruje się głównie na XIX wieku. Ten bowiem stanowi niejako zapoczątkowanie wielu prawidłowości w związku z postrzeganiem miejsca kobiety w polskiej mentalności i prasie. W porównaniu z pozostałymi tekstami czytelnik nie znajdzie tu informacji o działal-

ności cenzury jako instytucji państwowej, ale uświadomił sobie oddziaływanie pewnego zjawiska, które można określić jako „cenzurę społeczną” (choć, jak się wydaje, można rozpatrywać je w węższej kategorii autocenzury wydawniczej). Chodzi mianowicie o funkcjonowanie w społeczeństwie określonego sposobu myślenia zawartego w mitach, stereotypach, tradycji czy religii, który wybrane kwestie akceptuje, inne uważa zaś za tabu; egzemplifikacją tego problemu w przypadku XIX wieku jest prasa kobieca. Warto dodać, że przy analizie „zakazanych” tematów autorka uwzględnia kontekst historyczny, społeczno-obyczajowy i polityczny, a także ekonomiczny.

Sytuacja prasy i dziennikarzy w okresie po 1989 roku została zanalizowana przez Tomasza Mielczarka (*Wygodni dla władzy. Dziennikarze polscy po 1989 roku*) oraz Magdalenę Mateję (*O zmarłych tylko dobrze? Pośmiertny wizerunek Lecha Kaczyńskiego a problem wolności prasy*). Na podstawie interesującej analizy socjologicznej Mielczarka, sytuującej dziennikarzy w społeczeństwie polskim, oraz przytoczonych cytatów można dostrzec, że chociaż we współczesnym państwie demokratycznym nie istnieje urząd cenzury, to dziennikarze podlegają w pewien sposób ograniczaniu – z jednej strony przez gusta czytelnicze, a z drugiej przez uwarunkowania ekonomiczne.

Wśród tekstów odnoszących się do czasów budowania i funkcjonowania systemu komunistycznego można odnaleźć rozprawy *Problematyka stosunków Kościół katolicki–państwo komunistyczne w publicystyce „Tygodnika Powszechnego” (1945–1953)* Eveliny Kristanovej, *Prasa narzędziem partyjnego kierowania masami. Socjalistyczna wizja redakcji prasowej Wandy A. Ciszewskiej, „Przekrój” Mariana Eliego w opinii i ocenie krakowskich cenzorów (1948–1953)* Wandy Matras-Mastalerz, *Cenzura przewencyjna na przykładzie czasopisma katolickiego „Ład Boży”* Bernadety Iwańskiej-Cieślak oraz *Emigranci wobec krajowych badań nad romantyzmem (na podstawie wypowiedzi w londyńskich „Wiadomościach” z lat czterdziestych i pięćdziesiątych XX wieku)* Marcina Lutomińskiego. Warto zatrzymać się przy jednym ze wspomnianych wyżej studiów. Ciekawą perspektywą badań nad wolnością słowa jest spojrzenie na wydaną książkę jako dystrybutor określonych informacji, na który władza komunistyczna może oddziaływać w dwojaki sposób – dopuścić do obiegu publicznego lub zatrzymać (izolować od społeczeństwa). Zarysowane wyżej ujęcie zachodzi na kilku płaszczyznach; te uwidaczniają się w zbiorze na podstawie doboru interesujących studiów: prywatne księgarstwo, obieg antykwaryczny, biblioteki, a także katalogi biblioteczne. Tekst Marka Tobery *Władza i księgarze prywatni 1945–1950* ukazuje etapy destrukcyjnego działania władz wobec prywatnego księgarstwa sortymentowego przez

bezpośrednie restrykcje wymierzone w prywatny handel (m.in. drastyczne podwyżki podatków, ustawodawstwo sprzyjające nakładaniu kar za drobne uchybienia) oraz pośredni wpływ, tj. państwową podwyżkę cen w sektorze poligraficznym, reglamentowanie papieru drukowego itd. Rozważania uwzględniają takie aspekty, jak ogólna sytuacja rynkowa czy prawno-ustrojowa, działalność Związku Księgarzy Polskich oraz jego organu „Przeglądu Księgarskiego”, który znajdował się pod bacznią kontrolą cenzury. Z kolei Grzegorz Nieć w artykule *Książki zakazane i źle widziane w obiegu antykwarycznym w okresie Polski Ludowej*, oprócz kwestii zawartych w temacie pracy, porusza również fakt istnienia tzw. antykwariatów zamkniętych, do których zróżnicowany dostęp miały wybrane grupy klientów. Ciekawym odniesieniem jest przytoczenie sytuacji obiegu wtórnego książki w innych państwach bloku komunistycznego oraz nakreślenie praktycznych ram funkcjonowania antykwariatu polskiego, który nie tylko był miejscem przechowywania „pod ladą” książek zakazanych, ale również – będąc swego rodzaju klubem towarzyskim, miejscem wolnej wymiany zdań – podtrzymywał więzi społeczne. W nawiązaniu do kontrolowania zasobów bibliotecznych i katalogów warto przytoczyć tekst autorstwa Teresy Górniak i Barbary Saletry zatytułowany *Cenzura w polskich bibliotekach naukowych w latach 1945–1989* oraz Agnieszki Łusznak – *Katalogi rzeczowe w służbie ideologii (na przykładzie Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu w latach pięćdziesiątych XX wieku)*. W obu przypadkach, oprócz informacji o odgórnych, ideologicznych założeniach i praktycznej realizacji selekcjonowania książek, można odnaleźć analizę dążeń władz do „wychowania” modelu bibliotekarza-cenzora, który realizuje swoje zadania w duchu marksistowskich założeń.

W zbiorze *Nie po myśli władzy* odnajdujemy również dwa odmienne spojrzenia na cenzurę w Polsce Ludowej – z perspektywy pisarzy państwa zachodnioeuropejskiego, które przybliży Krzysztof Okoński w studium *Pisarze oraz instytucje życia literackiego RFN wobec ograniczeń wolności słowa w PRL*, oraz przez analizę zastosowanych ingerencji cenzorskich w powieściach Tadeusza Konwickiego w tekście Przemysława Kanieckiego – „Otrzebione” powieści Tadeusza Konwickiego (o cięciach cenzorskich we „Wniebowstąpieniu”, „Zwierzoczkękoupiorze” i „Nic albo nic”). Szczególnie ta ostatnia pozycja (jej autor sięga do źródeł archiwalnych) przytacza wiele cennych informacji dotyczących stosunku cenzury do twórcy *Małej Apokalipsy*; co więcej, Kaniecki stawia tezę, że nawet wnikliwa kontrola i znaczne cięcia zastosowane przez urzędników nie zmieniły ogólnej wymowy powieści czy obrazu ukazywanej rzeczywistości.

Pozostała, dość liczna grupa studiów dotyczących okresu PRL, *Zabiegi cenzorskie w szkolnej edukacji historycznej w Polsce w latach 1944–1989* Zbigniewa Osińskiego, *Mysł wolna od cenzury. Rekolekcje watykańskie kard. Karola Wojtyły 5–12 III 1976* Andrzeja Kalety, *Działalność Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk na przykładzie wybranych dokumentów w okresie „karnawału Solidarności” (1980–1981)* Jacka Wojsława, *Cenzurowanie korespondencji w okresie stanu wojennego w Polsce* Jolanty Chwastyk-Kowalczyk, *Ograniczanie wolności słowa w województwie katowickim w latach osiemdziesiątych XX wieku. Służba Bezpieczeństwa wobec niezależnego ruchu wydawniczego* Katarzyny Tułać – wskazuje, że cenzura PRL budzi nie tylko wielkie zainteresowanie, ale również stanowi przyczynek do odkrywania nowych pól badawczych w tej dziedzinie, wraz z coraz ich większym uszczegółowieniem. W najbardziej wyrazisty sposób potwierdza to tekst Adama Jachimczyka *Cenzura w wersji online*. Autor wskazuje, że również w krajach demokratycznych przedstawiciele władzy podejmują działania cenzorskie oraz przytacza metody blokowania dostępu do zakazanych stron. Do ciekawych wniosków prowadzą natomiast dane statystyczne dotyczące głosów opinii publicznej, nieudane działania rządu z 2010 roku mające na celu wprowadzenie cenzury w sieci internetowej oraz istnienie tzw. cenzury firmowej.

Publikacja *Nie po myśli władzy* w sposób wnikliwy i interesujący przedstawia rezultaty nierzadko innowacyjnych badań. Przez zrównoważony dobór materiałów ukazuje wiele aspektów z działań cenzury, poczynając od XIX wieku, przez II RP oraz lata komunizmu, na ostatnich wydarzeniach w naszym kraju kończąc. Ponadto ukazuje cenzurę jako zjawisko wciąż niezwykle ciekawe i domagające się dalszych badań.

Nie po myśli władzy. Studia nad cenzurą i zakresem wolności słowa na ziemiach polskich od wieku XIX do czasów współczesnych, pod red. D. Degen i M. Żyndy, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2012